

Jodendom is niet hetzelfde als de godsdienst van oud-Israël

Maquette van de binnenhof van de tempel van Herodes, met westelijk het Heilige der Heiligen. Deze maquette stond tot 2006 in het Holy Hand Hotel in Jeruzalem.

6

Naar aanleiding van onze eerste bijdrage in deze serie mochten wij van lezers enkele reacties en suggesties ontvangen, waarvoor dank. In deze en de komende afleveringen zullen wij die nader aan bod laten komen. Aarzel niet ons te schrijven (adresgegevens in het colofon).

Bij sommige lezers riep het gebruik van de term 'vroeg-jodendom' vragen op. Vandaar deze bijdrage, die het historische kader bespreekt van ons Bijbels en Talmoedisch ABC.

Het religieuze Jodendom ziet zichzelf als een continuïteit die teruggaat tot de Bijbelse traditie. Dat perspectief is valide, maar historisch gezien problematisch. Onder christenen heerst zelfs de gedachte dat het Jodendom identiek is aan de religie van het Oude Testament, de Tenach. Die gedachte is ronduit onjuist. Jodendom is niet hetzelfde als de godsdienst van oud-Israël, al heeft het zich wel daaruit ontwikkeld.

Het Jodendom is, als religie, ontstaan in de laat-Bijbelse en vooral na-Bijbelse periode. Sommige geleerden opperen zelfs dat het rabbijnse Jodendom vrijwel tegelijk ontstond met het christendom, als twee loten op een Bijbelse stam. Die voorstellingswijze neemt de interactie tussen vroeg-rabbijns Jodendom en voegchristendom serieus, maar gaat voorbij aan de oudere, Joodse bedding die voorafging aan het christendom.

TWEDE TEMPELPERIODE

Om die bedding in beeld te krijgen dienen we enkele historische gegevens in kaart te brengen. De geschiedenis van het oude Israël eindigt, grofweg, met de Babylonische ballingschap (586 voor Chr.), toen de leidinggeven- den van Jeruzalem en Judea werden weggevoerd en aan het Davidische koningschap een einde kwam.

Na het edict van de Perzische koning Cyrus (538 na Chr.) keerde een deel van de ballingen terug naar Jeruzalem. Hier vestigden zij een stadsstaat in de Perzische provincie ('satrapie'), Jahud, grofweg Jeruzalem en omstreken. De wet van Mozes was hun 'grondwet', conform de politiek van de Perzische koning. Stad en tempel werden herbouwd, onder leiding van de priester Ezra en de landvoogd Nehemia.

De ingebruikname van deze tempel, ongeveer waar zich de tempel van Salomo bevond, had plaats in 515 voor Chr. Na twee ingrijpende verbouwingen onder de Hasmoneese vorsten en Herodes de Grote zal deze Tempel uitgroeien tot een van de meest imposante bouwwerken in de antieke oudheid, om uiteindelijk verwoest te worden door de Romeinen in het jaar 70 na Chr.

De periode vanaf het einde van de ballingschap tot aan de verwoesting van de Tempel noemen we de Tweede Tempelperiode (afgekort: TTP). In deze periode verschenen de namen 'Joden' en 'Jodendom' en werd de basis gelegd voor het rabbijnse Jodendom. Vandaar dat men ook wel spreekt van 'formatief Jodendom', aangezien de grondstructuren van het rabbijnse Jodendom (en het christendom!) hier gestalte krijgen.

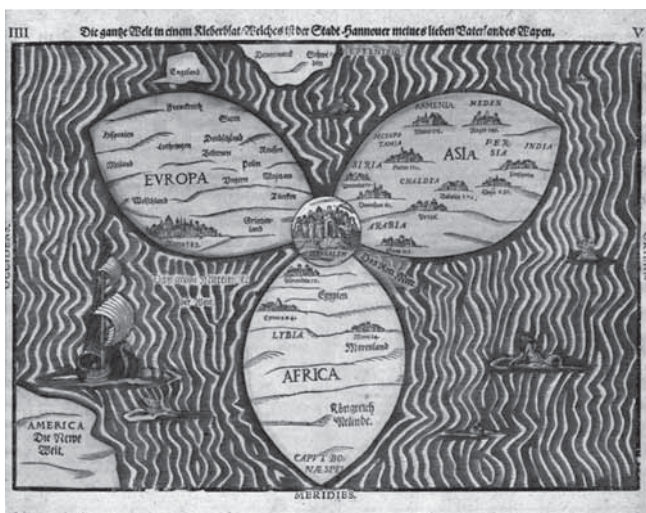
De eerste generatie rabbijnen waren de leerlingen van Rabban Jochanan ben Zakkai, een farizeze leraar die tijdig vluchtte uit het belegerde Jeruzalem. De generatie van de eerste rabbijnen (R. Joshua, R. Eliëzer, R. Tarfon) was een overgangsgeneratie, die veel oude Tempeltradities koesterde en door gaf.

NAMEN

In de oudere boeken van Tenach wordt de term Joden niet gebruikt. Men noemde zichzelf Israëlieten, zonen van Israël, Efraïm, zonen van Jacob. De naam Joden is afgeleid van het Perzisch/Arameese *Jahud*. In het Aramees: *Jehud*, *Jehudaya* (meervoud), in het Hebreeuws: Jehudi, Jehudim, in het Grieks: Joudaios, Joudaioi. Joden zijn in eerste instantie dus bewoners van de stadsstaat Jehud. Munten uit die tijd laten dat zien.

Vanaf de derde en tweede eeuw voor Chr. komt deze naam voor in enkele laat-Bijbelse en vroeg-Joodse geschriften, zoals Esther of Tobith. Uit die bronnen is het duidelijk, dat Joden niet alleen een etnische aanduiding is, maar ook staat voor een religieuze overtuiging. De term 'Jodendom' lezen we voor het eerst in een laat Grieks-Joods geschrift, te weten 2Makkabeën (2:21, 8:1 etc.), einde tweede eeuw voor Chr.. De stadsstaat Jeruzalem werd omgevormd tot een Griekse 'polis', waarin burgers rechten en plichten ontvingen als lidmaat van de 'politeia' Jeruzalem en als deel van de 'ethnos Judaikos', het Joodse volk.

Frappant is dat hier ook voor het eerst wordt gesproken over 'Joods worden', 'leven als Jood'. Inderdaad, dezelfde periode waarin de term 'Jodendom' opkomt is de periode waarin proselitisme gestalte krijgt, de rituele overgang van niet-Joden tot het Jodendom. De geschiedenis van de terminologie laat zien dat Jodendom zowel een etnisch-politieke component bevat (behorende tot de politeia van Jeruzalem) als een religieuze component. Beide zijn, tot de dag van vandaag, onlosmakelijk met elkaar verbonden. Wie Joods wordt bekennt zich niet alleen tot de Joodse levensvisie, maar treedt eerst en vooral toe tot het Joodse volk.

Jeruzalem en de tempel als het hart van drie continenten (Bunting, 1581).

GEEN SCHERPE GRENS

We constateerden dat in de Tweede Tempelperiode boeken worden geschreven die nog behoren tot de canon van de Schrift, al gaan de religieuze tradities uiteen in de waardering van enkele van die geschriften. Inderdaad, de overgang van Bijbelse religie naar vroeg-Jodendom is niet scherp te trekken. Zo betogen veel geleerden met recht dat de kern van de Bijbelse literatuur, de vijf boeken van Mozes (Pentateuch), en ook een groot deel van de profetische literatuur pas in de periode van Ezra tot voltooiing kwamen. Het, historisch gesproken, laatste boek van Tenach, het geschrift Daniël,

dateert zelfs van vlak voor de opstand van de Makkabeëën (167 voor Chr.).

Tot zekere hoogte weerspiegelen deze boeken dan ook de transformaties van de oud-Israëlitische religie tot het Jodendom in de TTP. Daartoe behoort ook dat bepaalde boeken als heilig worden gekwalificeerd ('canoniek', in de christelijke terminologie). Een definitieve lijst van die boeken is pas in de eerste eeuw na Chr. min of meer voltooid.

Ten tijde van Jezus zijn de meeste geschriften van de huidige Joodse Bijbel als heilig aanvaard, al is er nog enig debat over de status van de boeken Prediker en Hooglied. Het gebruik van de metoniemen 'Mozes en de profeten', of 'Mozes, profeten en Psalmen' in het Nieuwe Testament weerspiegelt dit proces.

MONDELINGE TRADITIE

In deze periode ontwaren we ook het ontstaan van een mondelinge traditie. Die mondelinge traditie ontwikkelt zich eerst nog als een variant binnen de laat-Bijbelse literatuur, voor zover ze oude literaire thema's herneemt en hervertelt. Een voorbeeld is het boek Jubileëën, een hervertelling van de Pentateuch die de geschiedenis in episoden van vijftig jaar (jubeljaar) indeelt. Dit Joodse geschrift uit de tweede voorchristelijke eeuw is bewaard gebleven dankzij haar uitzonderlijke gezag als heilige schrift in de christelijke Ethiopische traditie.

Vooral de mondelinge traditie van de Farizeëën krijgt geleidelijk aan gestalte als commentaar op en uitbreiding van 'Mozes en de profeten'. Het is zelfs mogelijk dat dit proces van commentariëring al heel ver terug gaat. Zo rept Nehemia 8, het relaas van de inwijding van de Tempel, van de viering van Sukkot waarbij de wet van Mozes wordt voorgelezen en waarbij priesters en Levieten zich onder het volk begeven om de tekst toe te lichten. Het zijn deze uitlegtradities die uiteindelijk, als 'mondelinge Thora', op schrift zullen worden gesteld in de rabbijnse literatuur, bijvoorbeeld in de Talmoud.

Niet zelden liggen er generaties tussen het ontstaan van dergelijke tradities en het op schrift stellen. Vergelijkend onderzoek van de geschriften van Qumran (tweede/eerste eeuw voor Chr.), het Nieuwe Testament en de Misjna, het eerste rabbijnse geschrift (210 na Chr.), heeft die indruk versterkt.

POLITIEKE REGIMES

De TTP kenmerkt zich door opeenvolgende politieke heerschappijen. Deze heerschappijen markeren bovendien diverse culturele invloeden waaraan het vroege Jodendom is blootgesteld en waar het op reageerde. Van 538 tot 332 waren de Perzen de baas. In deze tijd deden apocalyptische en dualistische gedachten hun intrede in het Jodendom.

De verovering van Judea door Alexander de Grote (332 voor Chr.) markeerde het begin van het Hellenisme, een amalgaam van Griekse en lokale, religieuze en culturele kenmerken. De Griekse wereld was voor Joden zo verleidelijk, vertelde Amos Oz onlangs in een interview, dat tot op de dag het werkwoord *mitjavnie*, 'je als Griek gedragen', synoniem is voor assimilatie. Niettemin leidde de extreme en opgelegde assimilatie tot de Makkabeëse opstand, onder leiding van een priesterfamilie uit Modein.

Deze Makkabeëse revolutie slaagde (het Chanoekafeest herinnert hieraan) en leidde tot het Hasmoneese koningshuis, dat regeerde van 150 tot 63 voor Chr. De Hasmoneese vorsten, ontstaan uit een verzet tegen Hellenisering, voerden ironisch genoeg typisch Hellenistische gebruiken in, zoals de keuze bij stemming van hogepriesters (niet in de Thora!)

of het voeren van een oud-oosterse hofhouding. Dankzij veroveringen onder Johannes Hyrkanus bereikte het land Israël zijn grootste omvang, tot in het Transjordanse en de woestijn.

Een dreigende burgeroorlog, gevolg van een broedertwist, was voor de Romeinen aanleiding om orde op zaken te stellen en de facto de macht over te nemen. Toen Pompeius in 63 voor Chr. de Tempel betrad verbaasde hij zich er over dat het Heilige der Heilige leeg was.

In twee, vergeefse, opstanden poogden de Joden de Romeinse suprematie te doorbreken (66-73 en 132-135 na Chr.). De derde opstand, die van Quietus (115-117), speelde zich voornamelijk af in de diaspora en kwam voort uit antisemitische incidenten en het verzet daartegen. Maar met de verwoesting van de Tempel in 70 na Chr. eindigde de Joodse politieke zelfstandigheid, om pas in 1948 vorm te krijgen in de *Medinat Israël*, de Joodse staat.

PLURIFORMITEIT

Basiskarakter van de TTP is haar verbazingwekkende pluralisme in religieuze uitingsvormen en gemeenschappen. Een deel hiervan vormt de grote Joodse aanwezigheid in gebieden buiten het Land, aangeduid met de term diaspora. Naar men vermoedt leefde zelfs het merendeel van de Joden in gebieden als Noord-Afrika (Alexandrië, Cyrenaica), Klein-Azië en Babylonië. Maar hoe uiteenlopend ook, de Tempel in Jeruzalem en de Thora van Mozes vormden voor alle Joden in de oudheid de brandpunten van Joodse identiteit en van hun Mozaische godsdienstigheid.

De grote Joods-Hellenistische filosoof Philo van Alexandrië, die de wet van Mozes wilde verbinden met het Grieks-Platoonse denken, interpreteerde de Tempeloffers en de geboden in de Thora als verwijzend naar de menselijke aard en gericht op het beteugelen van de menselijke driften, maar nergens trok hij de letterlijke betekenis van de geboden in twijfel. Bijvoorbeeld: de besnijdenis symboliseert het inperken van mannelijke eros, maar dat wil niet zeggen dat je de besnijdenis niet zou moeten praktiseren!

Veel bronnen maken gewag van jaarlijkse pelgrimsfeesten naar de Tempel (Pesach, Wekenfeest en Loofhuttenfeest), waarbij tienduizenden zich op weg begeven naar Jeruzalem om daar voor langere tijd te verblijven, offers te brengen, Thora te leren en een nationaal ethos te beleven. De Bijbelse tempelbelasting, de halve sjekel, die iedere mannelijke persoon diende af te dragen, werd in de TTP volop geïmplementeerd en vormde een financieel-religieuze schakel met de tempelcultus in Jeruzalem. Julius Caesar en zijn navolgers duldden en faciliteerden deze belasting door wetgeving.

SECTARISME

Tegelijk stuiten we hier op de scharnierpunten van het Joodse sektarisme. Dat wat verbindt bleek ook te scheiden en niet iedereen aanvaardde de feitelijke pluriformiteit. In de interpretatie van de heilige boeken en de waardering voor de gang van zaken in de Tempelcultus liepen de diverse groeperingen en scholen immers sterk uiteen. Sommigen wendden zich zelfs van de cultus af (Essenen) en hoopten dat deze uiteindelijk zou worden vervangen door een zuivere, priesterlijke praxis onder leiding van de afstammelingen van Saddok, de hogepriester onder David (2Sam 8:17). Zij claimden verder een absolute autoriteit in de uitleg van de Thora en grepen soms geringe interpretatieverschillen aan om zich ten opzichte van andere groepen te onderscheiden.

Pluralisme hangt samen met meerdere factoren. Ten eerste leidde de Joodsnationale zelfstandigheid tot een sterk

ontwikkeld zelfbewustzijn. Dat zelfbewustzijn ging gepaard met de verwachting van een hernieuwd Davidisch koningschap en een geestelijk elan. De teleurstelling over de Hasmoneese vorsten die zich ontpopten als oosterse vorsten leidde tot verzet. Dat samengaan van zelfbewustzijn en verzet tegen politiek-religieuze corruptie resulteerde in afsplitsingen van groepen, die zich actief voorbereidden op een nakende eindtijd (Qumran). Invloed van Perzisch dualisme is te bespeuren in de opvatting dat zij de 'zonen van het licht' waren die in een eindtijdelijke oorlog de zege zouden behalen op de 'zonden van de duisternis', die verkeerden onder de heerschappij van Belial.

Een tweede factor was de relatieve welvaart, de urbanisatie en de toename van een geletterde 'middenklasse'. Hieruit ontstond een klasse van wetgeleerden, de Farizeeën, die beoogden de studie en praxis van de Thora te verbreden onder het gehele volk. Daarbij kwam dat in ieder geval de Hillelitische Farizeeën in staat waren feitelijke pluriformiteit te waarden zolang ze de eenheid van het volk niet bedreigden. Zo legden zij de basis voor een individualiserende, soepele religiositeit die niet was geworteld in een priesterklasse en die in staat zou zijn het verlies van de tempel op te vangen. Resultaat was dat het Jodendom in de eerste eeuw wemelde van stromingen en groepjes, ieder met een eigen profiel en een eigen literaire productie. De Romeins-Joodse geschiedschrijver Flavius Josefus onderscheidde Farizeeën, Sadduceeën en Essenen. Verder noemt hij nog een 'vierde filosofie', de (anti-Romeinse) Zeloten. Deze groeperingen keren deels ook in het Nieuwe Testament terug, maar de opsomming is zeker niet uitputtend.

'ISRAËL' EN 'JODEN'

Tenslotte een handige vuistregel. Vroeg-Joodse geschriften – en ik reken het Nieuwe Testament daar uitdrukkelijk toe – kenmerken zich door een wetmatigheid in het gebruik van de term Joden en de oudere benaming Israël. Die laatste naam vinden we bijvoorbeeld terug in Joodse gebeden, zoals het Achttiengebied of het 'Hoor Israël', beide gebeden die al teruggaan tot de TTP. Ook de Misjna hanteert vrijwel uitsluitend deze benaming. Soms vinden we beide benamingen in één geschrift.

De wetmatigheid is deze: waar teksten uitdrukking geven aan een binnen-Joods perspectief, in gebeden of in wetgevende literatuur (Misjna), daar hanteert men de naam Israël. Maar waar sprake is van een niet-Joods perspectief gebruikt men de term Joden. Dat laatste gebeurt wanneer een niet-Jood aan het woord is, of in interactie met niet-Joden.

Een voorbeeld is het eerder genoemde boek Esther. Hierin bestaat een Hebreeuwse versie en een, uitgebreidere, Griekse vertaling, opgenomen in de Septuaginta. Aangezien het boek Esther het dramatische relaas biedt van een beoogde pogrom tegen de Joden in Perzië mogen we hier de naam *Jehudiem* verwachten. Nu is het boek Esther echter in die zin problematisch, dat de Naam van God nergens voorkomt en God evenmin actief ingrijpt; dat is voorbehouden aan Mordechai en, bovenal, aan de hoofdpersoonage in het boek, Esther.

Blijkbaar vonden sommige kringen dit al te profaan. De Griekse versie voegt dan ook enkele gebeden in op naam van Esther en Mordechai. Zo portretteert ze deze helden als vrome Joden. Welnu, in deze gebeden verschijnt alleen de naam Israël. Voor de relatie van Joden tot God reserveerde men de naam Israël, als ware het een eretitel.

ERIC OTTENHEIM